

علی محمدی خراسانی

نظری تازه در تصحیح اشعار استاد رودکی

در علم شرق‌شناسی بین‌المللی بیش از ۲۵۰ سال است که رودکی‌شناسی به حکم سنت درآمده و تا به امروز نیز پیرامون روزگار و اشعار ابوعبدالله رودکی (تولد ۸۵۸ م، وفات سال ۹۴۱ میلادی) توسط مقاله و کتب و گزارشهای متعدد اندیشه‌های زیادی نگاشته و بیان یافته است که شمار آنها به صدها می‌رسد که به قول پروفیسور اعلاخان افصح‌زاد «اکثر آنها به علت خیلی کم بودن میراث ادبی این شاعر بزرگ، اغلب تکرار مقالات و کتب پیشین می‌باشند و کم اندر کم نکته‌های تازه را فرامی‌گیرند»^۱.

در زمینه آموخته و اندوخته‌ها پیرامون روزگار و آثار آدم‌الشعرا بر اساس منابع و مآخذ خطی، می‌توان سه دوره یا مرحله را در نظر گرفت:

الف - دوره اول مربوط به سال ۱۸۷۳ میلادی است که خاورشناس آلمانی هرمان اته در زمینه روزگار و میراث ادبی استاد ابوعبدالله رودکی رساله تحقیقاتی خود «رودکی، شاعر سامانیان» را بر اساس ۲۴ مآخذ با آوردن ۲۳۸ بیت از اشعار شاعر انتشار نمود. وی همان زمان تأکید کرده بود که رودکی هیچ وقت کور مادرزاد نبوده است.^۲

ب- دوره دوم رودکی‌شناسی را اگر به کارهای تحقیقاتی و متن‌شناسی رودکی‌شناس معروف ایرانی سعید نفیسی که با کوشش و زحمات زیاد شرح احوال و اشعار بازمانده ابوعبدالله رودکی را تا جایی دریافت و جمع‌بست نمود^۳ و نیز فعالیت رودکی‌شناسی دانشمند و ادیب تاجیک صدرالدین عینی بپیوندیم، خطا کرده‌ایم.^۴ این دو پژوهش و تحقیق و در همین زمینه اندکی معین نمودن آثار بازمانده رودکی بر اساس منابع و مآخذ ادبی و تاریخی معتمد، جنبشی عظیم در رودکی‌شناسی می‌باشد. در آن زمان سعید نفیسی بر اساس ۷۸ منبع دسترس خارجی و ایرانی، ۸۳۲ بیت اشعار رودکی را مشخص و انتشار داد که برای رودکی‌شناسان بعدی زمینه‌ای فراهم آورد.

ج- دوران سوم رودکی‌شناسی مربوط به سالهای دهه ۶۰ قرن بیست میلادی است که به تجلیل ۱۱۰۰ سالگی زادروز استاد سخن در سال ۱۹۵۸ میلادی در اتحاد شوروی سابق، بخصوص در جمهوری تاجیکستان و سایر کشورهای فارسی‌زبان، مانند جمهوری اسلامی ایران و جمهوری اسلامی افغانستان اختصاص داشت. چاپ رساله تحقیقاتی ارزشمند عبدالغنی میرزایف «ابوعبدالله رودکی»^۵ (که سال ۱۹۶۶م به زبان فارسی در تهران و سال ۱۹۶۸م به زبان روسی در مسکو نیز به طبع رسید)، نشر کتاب «آثار رودکی»^۶ در جمهوری تاجیکستان، نشر دوم با اضافه‌ها اثر سعید نفیسی «محیط زندگی و احوال و اشعار رودکی»^۷ با استفاده از ۹۳ منبع معتمد و آوردن ۱۰۴۸ بیت از اشعار باقی‌مانده ابوعبدالله رودکی از کارهای بزرگ و ارزشمند این دوره به شمار می‌رود. همچنین لازم به ذکر است که در این دوره رودکی‌شناسی بیش از پیش دقت محققین بی‌شمار داخلی و خارجی را به خود جلب نمود که نگاهی به فهرست کتاب‌شناسی رودکی گواه این مدعا است.^۸

همچنین در این تقسیم‌بندی، کوششهای بعدی را می‌توان به دوره چهارم رودکی‌شناسی نسبت داد که هنوز ادامه دارد.

با اینکه تا اندازه‌ای وضع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی زمان ابوعبدالله رودکی و مناسبت او با دربار سامانیان و معاصران وی و آثار بازمانده نامبرده به رشته تحقیق کشیده شده، اما موجودیت میراث ادبی او تهیه و تدوین علمی آنها به طور جامع هنوز انجام نیافته است.^۹ به استثنای متن انتقادی هرمان اته، اکثر زحماتی که راجع به متن اشعار بازمانده رودکی انجام یافته، اغلب بر اساس متن‌های تهیه نموده سعید نفیسی قرار دارند. سعید نفیسی نه تنها مآخذ فارسی و عربی و ترکی و غیره را دسترس نمود و اشعار بازمانده شاعر را مرتب ساخت، بلکه او بار اول «راه انتقاد علمی شعرهای رودکی را وضع نمود. شعرهای رودکی را سعید نفیسی با نشان دادن گوناگونی نسخه‌ها و شکل نوشتاری مختلف کلمه و عبارت‌ها ثبت کرده است»^{۱۰}

اما علیرغم این، این کار مانند هر اقدام نخستین، کاری سنگین و دشوار بود و با همه ارزشمندی، از نگاه تهیه و تدوین متن در جاده رودکی‌شناسی از کمبود و نارسایی خالی نبود. چنان که اشاره شد، سعید نفیسی در نشر دوم تحقیقاتش شمار ابیات اشعار رودکی را به ۱۰۴۸ رسانده، بسیاری از اغلاط و اشتباه‌های چاپ اول را تصحیح نمود، اما «...متأسفانه او متن انتقادی شعرها را در

این کتاب دوام نداد، بلکه همان اختلاف و بدلهایی که در پاورقی نشر اول جای داشت، از این کتاب ساقط نمود.^{۱۱} یعنی متن تهیه شده توسط این دانشمند ایرانی با آنکه ارزش علمی داشت، اما هنوز به درجه بلند اصول متن‌شناسی و طلبات آن ترتیب نیافته بود. هدف نیکی که سعید نفیسی پایه و اساس گذاشت، می‌بایست از جانب آیندگان با متن اشعار رودکی ادامه می‌یافت و تکمیل می‌گردید و نتایج مثبت علمی بار می‌آورد، اما امروز می‌بینیم که آن ناتمام مانده است. متنهای علمی- انتقادی در زمینه اشعار بازمانده استاد و مقایسه آنها رودکی‌شناسان را وادار می‌سازد که متن‌های موجود از هر جهت تجدید نظر کنند و به هنگام پیدا شدن بیت و پاره‌های تازه در مورد نسبت دادن آنها به آدم‌الشعرا به طور همه جانبه تأمل نمایند. در این زمینه، محققین بایستی هم منبع‌شناس، هم لغت‌دان و زبان‌شناس، هم محقق علم بدیع و صنایع شعری و نیز متن‌شناس باشند. بدون نظر داشت پیشنهاد فوق مجموعه اشعار استاد رودکی را نمی‌توان کامل دید.

مسئله تصحیح متن آثار ابو عبدالله رودکی که از مآخذ زیادی گردآوری شده‌اند، تهیه و تدوین متن علمی- انتقادی که از طلبات روز است و به شکل درست و صحیح در اختیار خواننده گذاشتن، نگارنده را واداشت که با همکاری پروفیسور رسول هادی‌زاده این مسئولیت جدی را به دوش بگیریم. در تهیه متن جدید علمی- انتقادی اشعار بازمانده استاد رودکی، قرار شد که در زمینه منابع معتمد موجود ادبی و تاریخی، تفسیرهای «قرآن» و غیره متن دانشمند معروف سعید نفیسی (هر دو نشر) با نام «آثار رودکی» (نشر سال ۱۹۵۸ در تاجیکستان) و متن علمی- انتقادی محقق روس ل.ا. براگینسکایا با نام «اشعار» به عنوان اساس کار پذیرفته شود. همچنین از روی انصاف در تهیه متن علمی- انتقادی اشعار بازمانده استاد ما به زحمات پیشینیان رودکی‌شناس، حتی در جزئی‌ترین پیشنهاد مثبت، بی‌تفاوت نشدیم، تا متن کامل‌تر و پخته‌تر و مهم‌تر از همه مورد پسند خواننده و محققین اشعار شاعر گردد. در این مورد می‌توان به تصحیح برخی ابیات استاد رودکی باز یافت‌های تازه استادان عبدالغنی میرزایف، خالق میرزازاده، رسول هادی‌زاده، امان نوراف، دکتر خلیل خطیب رهبر، دکتر نصرالله امامی، اعلاخان افصح‌زاد، سعدان‌شاه عمران‌شاه، جمعه‌بای عزیزقلاف، عثمان کریم‌اف، دکتر جعفر شعار، دکتر حسن انوری، انصارخان افصح‌اف، دکتر مسعود قاسمی، اسرار رحمان‌فر، دکتر علی‌اشرف صادقی، صدری سعدی‌اف، رحیم مسلمان قل‌اف، عسکر حکیم، عبدالمنان نصرالدین و غیره اشاره کرد.

برای آنکه ضرورت تهیه متن علمی- انتقادی آثار بازمانده رودکی هرچه بیشتر روشن گردد، به چند نمونه اشاره می‌شود.

۱. به بیت ذیل استاد رودکی که در «آثار رودکی» و نشر دوم متن سعید نفیسی جای دارد، توجه فرمایید:

هزار بوسه دهم بر سخای نامه تو اگر ببینم بر مهر او نگین ترا^{۱۱}

در این بیت عبارت «سخای نامه تو» که در چندین مجموعه انتشار یافته اشعار شاعر و حتی کتب درسی آمده، نادرست است. رودکی شناسان عثمان کریم‌اف و صدری سعدی‌اف و بعداً رسول هادی‌زاده و انصار افصح آن را «سخاینامه تو»^{۱۲}، به معنی «نامه تسلی بخش تو» خوانده‌اند و به متن تصحیح قیاسی در آورده‌اند. اما متن صحیح چنان که لغت‌شناس تاجیک امان نوراف تصحیح نموده، چنین است:

هزار بوسه دهم بر سهای نامه تو اگر ببینم بر مهر او نگین تو را

«سها» در اینجا به معنی ریسمانی است که بر نامه پیچند و مهر بر آن نهند تا نامه‌رسان یا کس دیگر نامه را نخوانده، از سر آن واقف نشود و آن را تا مقصد رساند.

غزل استاد رودکی «گرفت خواهم زلفین عنبرین تو را» که بیت فوق از این غزل است، حتی در متن علمی- انتقادی ل.ا. براگینسکایا بدون آوردن دلیل و برهان علمی از کتاب بیرون انداخته شده است.
۲. یا این بیت دیگر رودکی:

هر که ناموخت از گذشت روزگار نیز ناموزد ز هیچ آموزگار

این بیت در متن‌های سعید نفیسی، «آثار رودکی»، متن علمی ل.ا. براگینسکایا و چندین مجموعه شعر استاد سخن به همین صورت صحیح به کار رفته، اما در کتب درسی، مجموعه شعرهای دسته‌جمعی و گذشته از این در بعضی رساله‌های علمی اشتباهاً به این شکل نادرست ثبت شده است:

هر که ناموخت از گذشت روزگار هیچ ناموزد ز هیچ آموزگار

بعضی رودکی‌شناسان که بیت زیر را چنین قرائت کرده‌اند:

خز به جای ملهم و خرگاه بدل باغ و بوستان آمد

باید گفت که در یک جمله یا بیت آمدن «به جای» و «بدل» در سخن شاعران اصیل رایج

نیست. از این رو، کلمه «بدل» را اگر «به ذل» خوانیم آنگاه می‌توان از متن معنی برداشت.

۴. اشتباه‌های دیگری که تقریباً در همه متون تهیه شده پیشینیان رودکی‌شناس رفته، آن

است که آنها در چند مورد ابیات پریشان استاد رودکی را که از جهت شکل، یعنی وزن و قافیه

همخوانی دارند، در یک جای جمع نموده، پارچه شعر و یا قطعه‌ای ساخته‌اند. در اینجا ما به ذکر چند نمونه اشاره می‌کنیم.

مثال اول:

مرغ دیدی که بچه زاو ببرند چاوچاوان در است و جویان است
باز چون برگرفت پرده ز روی گروه‌دندان و پشت‌چوگان است^{۱۴}

مأخذ بیت اول را سعید نفیسی «لغت فرس» اسدی طوسی - چاپ عباس اقبال، «فرهنگ شعوری»، «لغت حلیمی» و «لغت فرس» اسدی طوسی (نسخه خطی سنه ۸۸۷ هجری) و مأخذ بیت دوم را تنها «لغت فرس» اسدی طوسی - چاپ عباس اقبال نشان داده است. باید گفت که این دو بیت در «لغت فرس» اسدی طوسی - چاپ عباس اقبال به طور مستقل برای شاهد کلمه‌های «چاوگاو» به معنی «آواز مرغ» و «گروه» به معنی «پوسیده» آمده‌اند. اگر از روی منطقی به این دو بیت و معانی درونی هر کدام با تأمل بنگریم، بیت اول به پرده و بیت دوم به انسان تعلق دارد. از این رو، ابیات فوق هر یک معنی‌های جداگانه داشته، باید در قسمت ابیات پراکنده اشعار رودکی جدا جدا جای داده شوند.

مثال دیگر:

یخچه می‌بارید از ابر سیاه چون ستاره بر زمین از آسمان
چون بگردد پای او از پایدار آشکو خیده بماند همچنین^{۱۵}

مأخذ بیت اول را سعید نفیسی تنها «لغت فرس» اسدی طوسی - چاپ عباس اقبال و مأخذ بیت دوم را «لغت فرس» اسدی طوسی - چاپ عباس اقبال، «فرهنگ شعوری»، «فرهنگ» متعلق به کتابخانه مدرسه علوم سیاسی تهران و «لغت فرس» اسدی طوسی - نسخه خطی سنه ۸۸۷ هجری نشان داده است. این دو بیت در «لغت فرس» اسدی طوسی - چاپ عباس اقبال باز هم به صورت مستقل برای شاهد کلمه‌های «یخچه» به معنی «ژاله» و «آشکو خیده» به معنی «پیش پای خورده نیفتادن» آمده‌اند. بیت اول به طبیعت و بیت دوم به شخص نظر دارد. شاید این دو بیت از یک قطعه شعر رودکی باشند، ولی منطقیاً پی هم آوردن و از آنها قطعه‌ای ساختن و یک معنی برداشتن درست نیست. نیز به این رباعی که در همه نشرهای اشعار شاعر، از نشر سعید نفیسی سر کرده تا چاپ‌های امروزه جای دارد، توجه فرمایید:

چون صبح الم زند به نامت ماند چون یکشنبه شد ماه به جامت ماند
تقدیر به عزم تیزگامت ماند روزی به عطا دادن عامت ماند

این رباعی به تکرار از طریق شبکه‌های رادیو و تلویزیون نیز پخش شده و کسی توجه نکرده است که مصرع اول آن از نگاه منطق و معنی و تناسب کلام نارسایی و کاستی دارد. ضمن جستجو و مقایسه و مقابله اشعار دسترس استاد رودکی و مأخذهایی که سعید نفیسی، ناشران «آثار رودکی» و ل.ا. براگینسکایا به سبب‌های گوناگون مورد استفاده قرار نداده‌اند، توانستم از «چهار گلزار» خواجه حسن نثاری (قرن ۱۶ میلادی)^{۱۴} متن صحیح و معتمد و منطقاً درست آن را پیدا نمایم. این است آن مصرع: چون صبح الم زد به حسامت ماند...

از این نمونه‌ها فراوان است و امید داریم که این همه در تهیه متن علمی- انتقادی اشعار باقیمانده آدم الشعرا جداً مورد توجه قرار گیرد.

مسئله دیگری که در برخی متن‌های علمی - انتقادی دیگر نیز مشاهده می‌شود، آوردن نسخه بدلها در پاورقی صفحه است. استاد سعید نفیسی در نشر اول خود در پاورقی هم اختلاف نسخه بدلها، هم غلطها، هم بعضی کلمه‌های دشوارفهم و هم فرضیه‌های خود را شرح داده است که این کار متن‌شناسان و لغتسازان را تا درجه‌ای دشوارتر گردانده است. در متن انتقادی جدید نیز ما تلاش کرده‌ایم که شرح نسخه بدلها و واریرانتهای یک لغت یا عبارت در پاورقی داده شود. اما غلطهایی که در این یا آن نسخه آمده‌اند، باید در قسمت توضیحات جای داده شوند و شرح و تفسیر لغت‌های دشوارفهم در «لغتنامه».

دیگر مسئله بسیار مهم و دشوار، ثبت صورت صحیح اشعار است. در الفبای امروزه تاجیکی با دو شیوه وجود دارد:

۱. درست خواندن و درست برگرداندن به خط سریلیک تاجیکی. زیرا بیشتر سهو و خطاها در همین بخش متن‌های استاد رودکی پیش می‌آید.
 ۲. تصحیح قیاسی کلمه، عبارت و یا مصرعی که به شکل ناقص به ما رسیده است.
- در تاجیکستان از سالهای دهه ۳۰ قرن ۲۰ سر کرده، اشعار ابوعبدالله رودکی به الفبای لاتینی و بعد به سریلیک برگردان و انتشار می‌یابد. از این رو برخی ابیات و مصرع‌ها که بدون تحقیق و سنجش جدی و مقابله نسخ گوناگون از خط نیاکان برگردان شده‌اند، از متنی به متنی و از کتابی به کتابی گذشته، حتی کتابهای درسی را فرا گرفته‌اند. مثلاً در مجموعه‌ای آمده است:

چادرکی دیدم رنگین بر او رنگ به سی گونه بر آن چادرا^{۱۵}

به گمانم کسی هنوز سی رنگ را ندیده و نشمرده است و بهتر آن است که این مصرع «رنگ بسی گونه بر آن چادرا» خوانده شود.

بعضاً در تهیه متن باقیمانده اشعار استاد رودکی اختلاف فکری دانشمندان و مناظره پیرامون متن صحیح بیت یا مصرعی نیز جای دارند که این همه برای ملاحظه‌های آینده بی‌اهمیت نیستند. افزون بر اینها، اخیراً یک رباعی از رودکی در یکی از تفسیرهای فارسی «قرآن» دسترس گردید که این نسخه خطی با شماره ۱۳۹۴ در انستیتو شرق‌شناسی و میراث خطی آکادمی علوم تاجیکستان نگهداری می‌شود. مؤلف این نسخه نامعلوم است. در این دستنویس ذیل تفسیر سوره «العلق» که در آن ذکر «قلم» آمده است، برای شرح و توضیح کلمه «قلم» از اشعار رودکی اقتباس آورده، می‌گوید: «چنانکه... رودکی به نزد امیر خراسان در آمد به روز نوروز و در دست قلم و شمشیر و گفت:

سخن آوردم و شمشیر و قلم نوروزی

تا به دستت بود امایه هر پیروزی

به سخن به به زبان باش و به شمشیر بریز

خون اعدا و به توقیع قلم ده روزی

پس امیر به او هزار دینار فرمود...»^{۱۸}

مؤلف این دستخط تقریباً در قرن‌های ۱۱-۱۲ میلادی عمر به سر برده است. پس این تفسیر از نظر زمانی در ردیف قدیمترین مأخذهای اشعار بازمانده آدم‌الشعراء مانند «لغت فرس» اسدی طوسی، «ترجمان البلاغه» رادویانی و ... قرار خواهد داشت.

نمونه‌ای دیگر از اشعار تازه یافت استاد رودکی از نسخه خطی «چهار گلزار» خواجه حسن نثاری است که از جهت انتساب آن به سخنسرای پنجرود شبه‌ای نمی‌تواند وجود داشته باشد، زیرا در آن زبان و اسلوب ایجاد استاد برجاست. آن نمونه این بیت است:

ایا غزل بسراه ای غزلسرای بدیع

بگیر چنگ به چنگ اندر و غزل بسرای^{۱۹}

در زمینه اشعار و متون موجود استاد ابو عبدالله رودکی، ابیات تازه یافت و مقایسه آنها، امید است در آینده نزدیک متن تازه علمی- انتقادی آثار بازمانده شاعر تهیه و تدوین گردد. متن‌شناسان و مسئولین بعدی را ضرور است در این کار سنگین با تحمل و بردبار و کار آزموده باشند.

پانوشتها:

- ۱- اعلاخان افصح زاد. آدم الشعرا رودکی. دوشنبه، انتشارات «ادیب»، ۲۰۰۳، ص ۳.
- 2- H. Ethe. Rudagi der Samaniden Dicher. Nachrichten von der Koniglichen gesellschaft der Wissanachafen und der C.A. Universitat zu Gottengen, №25, 12 November, 1873.
- ۳- احوال و اشعار ابوعبدالله جعفر بن محمد رودکی سمرقندی، تألیف سعید نفیسی. تهران، سالهای ۱۳۰۹، ۱۳۱۰ و ۱۳۱۳ در سه جلد.
- ۴- صدرالدین عینی. استاد رودکی، استالین آباد، ۱۹۴۰.
- ۵- عبدالغنی میرزایف. ابوعبدالله رودکی، استالین آباد، ۱۹۵۸.
- ۶- آثار رودکی. زیر نظر عبدالغنی میرزایف. نشریات دولتی تاجیکستان، استالین آباد، ۱۹۵۸.
- ۷- سعید نفیسی. محیط زندگی و احوال و اشعار رودکی. تهران- ۱۳۴۱.
- ۸- رودکی (فهرست ادبیات). ترتیب دهندگان ر.ا. تالمان و آ یونس اف. تحت نظر ع. میرزایف. دوشنبه. ۱۹۶۵ و ...
- ۹- رودکی. شعرها. با مقدمه، ترتیب و توزیع ا. کریم اف و س. سعدی اف. دوشنبه، «عرفان»، ۱۹۷۳؛ ۱۰۰۰ مصرع رودکی. تهیه متن از ر. هادی زاده و ا. افصح اف. دوشنبه. «عرفان»، ۱۹۸۴؛ عبدالمنان نصرالدین. رودکی (نسخه شناسی و نقد و بررسی اشعار بازمانده). خجند، ۱۹۹۹؛ ابوعبدالله رودکی. اشعار، تهیه ل. ا. براگینسکایا. دوشنبه، انتشارات عرفان، ۱۹۸۷؛ ابوعبدالله رودکی. نسیم مولیان. دیباچه و تنظیم و توزیع اسرار رحمانفر. دوشنبه، ادیب، ۱۹۹۹؛ رودکی، اشعار. به کوشش سید رسول موسوی، مسعود قاسمی، عزیز میربابایف. دوشنبه، انتشارات بیوند، ۱۳۷۹ (۲۰۰۰ ملادی) و ...
- ۱۰- ۱۰۰۰ مصرع رودکی، ص ۱۰.
- ۱۱- همانجا، ص ۱۲.
- ۱۲- آثار رودکی، ص ۵۲۱.
- ۱۳- رودکی، شعرها، ص ۱۵؛ ۱۰۰۰ مصرع رودکی، ص ۳۵.
- ۱۴- سعید نفیسی. احوال و اشعار... جلد ۳، ص ۹۷۶-۹۷۵.
- ۱۵- سعید نفیسی. همان جا، ص ۱۰۲۲-۱۰۲۱.
- ۱۶- خواجه حسن نثاری. چهار گلزار. دست خط تاشکند.
- ۱۷- رودکی. نسیم مولیان، ص ۷۷.
- ۱۸- از تفسیر قرآن کریم. نسخه قلمی رقم ۱۳۹۴ انستیتو شرق شناسی فرهنگستان علوم تاجیکستان، ورق ۱۶۲ ب.
- ۱۹- خواجه حسن نثاری. چهار گلزار. ص ۳۰.